

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 14 (2019)

ISSN 2083-1765

DOI 10.24917/20831765.14.21

Tom dedykowany Pani Profesor Józefie Kobylińskiej

Bogdan Walczak

Akademia im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski

Jeszcze o nazwie *Gniezno* (próba syntezy)

Słowa kluczowe: onomastyka, toponimia, etymologia, *Gniezno*

Keywords: onomastics, toponyms, etymology, *Gniezno*

Nazwa tego starego grodu polańskiego (wykopaliska archeologiczne dowodzą istnienia osadnictwa już w VIII wieku) od wczesnego średniowiecza budziła zainteresowanie kronikarzy, a później historiografów. Pierwsze objaśnienie etymologiczne nazwy pochodzi od Galla Anonima, który w swojej *Kronice* z początku XII wieku napisał: „in civitate *Gneznensi* quae *nidus* interpretatur sclavonice” (czyli: w mieście *Gnieźnie*, co się po słowiańsku wyklada *gniazdo*). W późniejszych kronikach pojawia się legenda o Lechu, który znalazł w tym miejscu gniazdo orląt i wypowiedział do swoich współplemieńców słowa: „Gnieźdźmy się tu !”, na skutek czego odtąd herbem Polski jest Orzeł Biały. W podobnym duchu, choć ostrożniej, pisał Marcin Kromer: „Sześć mil od Warty rzeki Lech miasto postawił i *Gnieznem* je zwał; snadź od *gniazda*; że abo na miejscu onym, na którym się ptastwo dzikie *gnieździć* miało, zamek miał stanąć, abo iż na nim orle *gniazdo* zastał był”. Jeszcze Ignacy Krasicki nawiązał do średniowiecznej legendy motywującej wywód etymologiczny: „Nie od orlich *gniazd*, ale od pierwszego naszego w tym miejscu *zagnieźdzenia się* osadę Lechową z czasem nazwano *Gnieznem*”. Powtórzył kronikarskie domysły wielce dla polskiej onomastyki zasłużony (pozbawiony jednak systematycznego wykształcenia językoznawczego) zbieracz nazewnictwa geograficznego, ksiądz Stanisław Kozierowski: „*Gniezno* (dawniejsze *Gniezdno*), czoło plemienia, gniazdo, z którego się rozrosło”. Jako niejęzykoznawca, powtórzył tę etymologię, chyba już ostatni raz, Józef Staszewski w *Słowniku geograficznym*.

Ze względu na rolę denominantu jako ważnego ośrodka politycznego, gospodarczego i kulturalnego, jego nazwę obficie notują wczesnośredniowieczne źródła historyczne. Niepewny (mimo różnych hipotez wciąż nie wiadomo, do jakiego denominantu się odnosi) jest zapis *Schinesghe* (z innych wersji rękopiśmiennych *Schignesne*, *Schinesne*) *de provincia Polonorum* z najstarszego polskiego dokumentu państwowego *Dagome iudex* (994–996) (według najbardziej chyba rozpowszechnionej hipotezy miałyby to być kontaminacyjny zapis odnoszący się do Szczecina

i Gniezna). Natomiast niewątpliwie do Gniezna odnoszą się zapisy (przytoczone tutaj tylko w wyborze): *Gnezdvn civitas* (z denara Bolesława Chrobrego, około roku 1000), *Gnesin, in suburbio Gnezni* (z kroniki Thietmara z XI wieku), *Gnezen* (1133), *de Gnezden* (z *Bulli gnieźnieńskiej* z 1136), *apud Genezen civitatem* (1146), *in Gnezna* (1243), *apud Gnezdnam* (1311), *in Gnezna* (1357), *in Gnezdna* (1364), *de Gnezne* (1394), w *gneszne* (1418), *Gniezno* (1674), *Gniezno* (1881), *Gniezno*, niem. *Gnesen* (1921), *Gniezno, gnieźnieński* (1967); do XVI wieku przymiotnik od nazwy miasta brzmiał *gnieżdzieński*.

W świetle tych zapisów związek nazwy z wyrazem *gniazdo* (z prasłowiańskiego **gnězdo*) jest niewątpliwym. Nazwa Gniezna to z pochodzenia przymiotnik w formie tzw. prostej lub rzeczownikowej od apelatywu *gniazdo*. W języku prasłowiańskim najstarszym, oddziedziczonym z praindoeuropejskiego typem odmiany przymiotników była odmiana rzeczownikowa – przymiotniki, podobnie jak w starych, najwcześniej zapisanych językach indoeuropejskich (jak greka czy łacina), nie miały odrębnej, sobie właściwej odmiany, lecz odmieniały się jak rzeczowniki. Dopiero później pojawiła się odmiana zaimkowo-przymiotnikowa, która ostatecznie zdominowała, a z czasem usunęła z użycia pierwotną odmianę rzeczownikową (jej relikty przetrwały do dziś w polszczyźnie w postaci form typu *ciekaw, godzien, gotów, pełen, rad, wart, wesół, zdrów*, zakończonych na spółgłoskę, jak rzeczowniki).

Utworzone za pomocą przyrostka *-n-* mianownikowe formy przymiotnika od *gniazdo* w odmianie rzeczownikowej miały postać *gnieżdzien* (jak *godzien* czy *pełen*), *gnieżdna, gniezdno*. Forma rodzajowa przymiotnika w nazwach miejscowych zależała pierwotnie od apelatywnego określenia rodzaju denominatu, które z czasem zanikło (i nazwa ustaliła się w postaci urzeczownikowionego już pierwotnego przymiotnika), na przykład rzeczownik *gród* wymagał przymiotnika w rodzaju męskim, rzeczownik *wieś* – w rodzaju żeńskim, a rzeczownik *siodło* ('osiedle'; późniejsza forma *sioło* jest wynikiem wpływu ruskiego) czy *siedlisko* – rodzaju nijakiego. Gniezno było ważnym grodem, stąd wśród najstarszych zapisów przeważa forma rodzaju męskiego *Gnieździen (gród)*. Trzeba dodać, że *e* w przyrostku *-en* jest ruchome (jak w *dzień – dnia*), gdyż rozwinęło się z wcześniejszej półsamogłoski, tzw. jeru. Około roku 1000 półsamogłoski jeszcze istniały w języku polskim i być może najdawniejszy zapis *Gnezdvn* z denara Bolesława Chrobrego jest świadectwem zapisania półsamogłoski za pomocą znaku samogłoski wąskiej *u* (w alfabecie łacińskim *u* i *v* były pierwotnie tylko graficznymi wariantami jednej litery).

Jednak powstała pod grodem osada mogła się nazywać *Gniezdno (siodło)* i z czasem jako nazwa miasta ustaliła się nie nazwa grodu, lecz osady (podgrodzia) w formie rodzaju nijakiego.

Istnieje też jednak inna możliwość objaśnienia różnicy rodzajowej sugerowanej przez zapisy typu *Gnieździen* i typu *Gniezdno*. Może to być mianowicie różnica pozorną, spowodowaną wpływem substytucyjnej grafii niemieckiej. Najdawniejsze zapisy nazwy Gniezna powstały pod piórem cudzoziemców, głównie Niemców, którzy (jak świadczy analiza zapisów słowiańskich nazw na obszarach później zgermanizowanych) słowiańskie nazwy na *-no* zapisywali zwykle przez *-en*, substytuując w miejsce przyrostka słowiańskiego swój własny. Być może więc w ustach Polaków nazwa od początku brzmiała tylko *Gniezdno* i jedyną zmianą, jaka w niej zaszła

w ciągu wieków, było uproszczenie grupy spółgłoskowej *-zdn-* w *-zn-* (podobne do tego, jakie zaszło na przykład w nazwie *prozny* < **porzdъnъ*).

Pozostaje do wyjaśnienia motywacja nazwy. Niewątpliwy jest jej związek z wyrazem pospolitego *gniazdo*, ale co by on miał tu znaczyć? Innymi słowy, o jakie *gniazdo* tu chodzi?

Średniowieczni kronikarze, a za nimi dawni historycy, a nawet pierwsi autorzy prac onomastycznych widzieli tu *gniazdo* orle bądź *gniazdo* metaforyczne jako 'pierwotne siedlisko plemienia czy rodu'. Jest to jednak typowa etymologia ludowa – takie objaśnienie trzeba między bajki włożyć. *Stricte* naukowe objaśnienia są dwa. Autorem pierwszego, najbardziej przekonującego i najszerzej przyjmowanego, jest Stanisław Rospond. Ponieważ przygniatająca większość nazw na *-no* to tzw. nazwy topograficzne, motywowane ukształtowaniem i właściwościami terenu (jak *Brodno*, *Chełmno* (od *chełm* 'wzgórze'), *Górno/Górzno*, *Mogilno* (od *mogiła* 'wzgórze'), *Rudno* (od *ruda* 'bagnisko') itd.), a zwłaszcza szatą roślinną (jak *Brzeźno*, *Dębno*, *Jaworzno*, *Lipno*, *Trzemeszno* (od *trzemcha* 'czeremcha'), *Wierzbno* itd.), Rospond szukał dla nazwy *Gniezdno* motywacji topograficznej i zaproponował topograficzne znaczenie apelatywu *gniazdo* jako 'wgnębienie o podłożu gnilnym, żyznym i urodzajnym, być może ugniecionym, o kształcie miskowatym, nadwodne, otoczone wzgórzami' (wiąże się to z reinterpretacją etymologiczną prasłowiańskiego **gnězdo*, które Rospond łączy z czasownikami **gniti* (polskie *gnić*) i/lub *gnětiti* (polskie *gnieść*). Za taką motywacją przemawia topografia najdawniejszego Gniezna i paralele nazewnicze (na przykład spiska nazwa *Gniezno*, odnosząca się do miejscowości położonej nad Popradem i otoczonej wzgórzami).

Drugie objaśnienie, autorstwa Piotra Bąka, motywuje nazwę *Gniezdno* hipotezyczną kolonią gniazd czapli lub kormoranów, która miałaby występować gdzieś nad jeziorami otaczającymi gród i osadę. Kazimierz Rymut, zrazu zdeklarowany zwolennik hipotezy Rosponda, później uznał to właśnie objaśnienie za przekonujące. W jednym i drugim wypadku jest *Gniezno* nazwą topograficzną, czyli motywowaną właściwościami terenu.

Bibliografia

- Balzer O., 1916, *Stolice Polski*, Lwów, s. 8–10.
- Bąk P., 1979, *Pochodzenie nazwy Gniezno*, „Poradnik Językowy”, z. 2, s. 71–78.
- Brückner A., 1935, *O nazwach miejscowych*, Kraków, s. 1.
- Brückner A., 1957, *Dzieje kultury polskiej*, wyd. III, t. I, Warszawa, s. 63.
- Chlebowski B., 1904, *Pochodzenie i znaczenie nazwy Gniezno*, „Przegląd Historyczny” IV, s. 127.
- Kozierowski S., 1914, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań, s. 76.
- Malec M., 2003, *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*, Kraków, s. 86–87.
- Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, red. K. Rymuta, t. III: G–I, Kraków 1999, s. 193.
- Rospond S., 1961, *Ze studiów nad polską toponomastyką*: IX. *Gniezno*, „Język Polski” XLI, z. 5, s. 332–342.

Rospond S., 1984, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 95–96.

Rymut K., 1987, *Nazwy miast Polski*, wyd. II uzupełnione, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 76–77.

Staszewski J., 1959, *Słownik geograficzny*, Warszawa, s. 96.

Urbańczyk S., 1965, *Nazwy naszych stolic*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 21–24.

Zierhofferowie Z. i K., 1987, *Nazwy miast Wielkopolski*, Poznań, s. 36–50.

Again about the name *Gniezno* (an attempt at synthesis)

Abstract

Taking a synthetic approach, the author of the paper presents the explanations of the etymology of the geographical name *Gniezno*, which is present in historical literature and linguistic works, and has been the object of interest since Middle Ages for chroniclers, and later for historiographers and linguists. Moreover, the author discusses the form of this toponym, explains the changes it underwent, and presents hypotheses concerning its motivation.